

*М. В. КОВАЛЬ, С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Ю. О. КУРНОСОВ,
В. Г. САРБЕЙ*

*Історія України : Пробний навчальний посібник
для 10—11 класів. / За редакцією Ю. Ю. Кондуфора.*

К. : Рад. школа, 1991.—336 с.

В умовах перебудови історичної науки створення підручників для середньої школи є одним з найважливіших завдань. Адже протягом багатьох років учням подавали «препаровану» правду, що призвело до негативних наслідків у справі виховання підростаючого покоління. Нині вчені поступово долають стереотипи у висвітленні минулого. В цьому плані рецензований підручник заслуговує на схвальну оцінку як пробна, оригінальна праця, у якій на основі нових підходів, хоч і не в усіх розділах, здійснено спробу по-новому осмислити історичний процес на Україні в ХХ ст.

Підручник складається з одинадцяти розділів. Їх автори прагнули висвітлити основні події історії України в різних аспектах. До кожного з розділів подано додатки. Це — документи, які допоможуть учням краще зрозуміти найскладніші питання. Вміщено також ряд запитань з метою активізації творчого мислення молоді. Їх методична і наукова спрямованість змушує по-новому осмислювати матеріал й робити відповідні висновки.

Документальні джерела класифіковано авторами підручника відповідно до вимог часу. Перевага віддається документам, які мало або й зовсім невідомі учням і які допомагають їм глибоко проаналізувати історичні процеси на Україні. Особливо вдало дібрано документальні матеріали до VI (20, 21), VII й VIII розділів. Так, у VII розділі вміщено документи про трагічний початок Великої Вітчизняної війни, про героїзм молоді у ворожому тилу тощо. В цілому документальна частина рецензованої праці зроблена якнайкраще.

Автори підручника по-новому підійшли до періодизації історичних подій на Україні і взяли в основу все ХХ ст. Це значно полегшує засвоєння складного матеріалу.

I—III розділи підручника присвячені періоду з 1900 р. до кінця 1917 р. У них вдалося показати складність політичної ситуації на Україні під час першої демократичної революції 1905—1907 рр. і наступних подій, включаючи першу світову війну. Особливу увагу приділено 1917 р. Проте, на нашу думку, автору III розділу не в усьому вдалося відійти від стереотипів у висвітленні діяльності Центральної Ради, особливо щодо її місця і ролі в революційних подіях на Україні. Не дається конкретної відповіді на важливі питання, які необхідно знати учням: Що це за організація? Виразником чийх класових, соціальних, політичних інтересів вона виступала? Це, очевидно, пояснюється багаторічним впливом породжених епохами сталінізму й застою концепцій та схем, які були далекі від справжньої історії. Тому, незважаючи на спроби показати діяльність Центральної Ради з нових позицій, вони задовольняють учнів не повністю, особливо з урахуванням тієї обставини, що подано багато необ'єктивної інформації про її діяльність. На наш погляд, автору слід було б більше уваги звернути на соціальний аспект розвитку подій на Україні, національно-визвольну боротьбу напередодні 1917 р. і утворення Центральної Ради, зо-

крема наголосити, що українська буржуазна нація до того часу ще не сформувалася. Варто також було проаналізувати процес утворення основних суспільних класів на Україні, відносини між ними та з класами в Росії. Це допомогло б учням краще розібратися в перипетіях подій навколо Центральної Ради.

Нечітко висвітлюються в розділі і події січня 1917 р. А учні мають знати і про героїв повстання на «Арсеналі», і про те, як було розстріляно близько 200 юнаків, у тому числі й студентів Київського університету Св. Володимира, тільки за те, що вони записалися до військових формувань Центральної Ради. Незрозуміло, куди подівся підполковник (а не полковник) М. Муравйов після заміни його Ю. М. Коцюбинським (с. 84). 22 січня 1918 р. він віддав наказ: «Військам обох армій (1-ї і 2-ї. — Авт.) нещадно знищувати в Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». У посібнику ж про роль Муравйова говориться без будь-якого зв'язку з подіями в Києві, так само як неконкретно говориться про те, з кого складалася радянська армія, що наступала на Київ.

На позитивну оцінку заслуговує розділ «Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція (1918—1920 рр.)», де на широкому колі джерел з нових позицій показано загальну картину тогочасного політичного життя на Україні. Водночас автору слід було б більше уваги звернути, враховуючи специфіку підручника, на показ подій громадянської війни через факти політичних біографій її основних діячів і менше давати загального матеріалу, який погано засвоюється учнями. Варто було докладніше спинитися на характеристиці складу ЦК КП(б)У, обраного її I з'їздом. Адже доля багатьох його членів відома мало. Можна було б також назвати діячів, які відіграли ту чи іншу роль у подіях громадянської війни, причому як з одного, так і з другого боку. І, звичайно, в цьому розділі доречно було ґрунтовніше спинитися на соціально-політичному аналізі махновщини, показати її соціальне коріння, розкрити причини виступу проти Радянської влади в лютому 1919 р. (націоналізація землі, насадження радгоспів, продрозверстка, створення комбідів). Учням слід пояснити, що небажання керівництва партії більшовиків зрозуміти і об'єктивно оцінити роль селянства в ті роки, виразником певної частини якого і був Н. І. Махно, призвело до звуження соціальної бази революції і до даремно пролитої крові. Всі ці питання нині хвилюють молодь, і обходити їх, на наш погляд, навряд чи виправдано. Тим більше, що зробити це можна було, скоротивши загальновідомий матеріал.

Належним науковим і методичним рівнем відзначаються V і VI розділи підручника, в яких через призму нових поглядів висвітлюється складний і трагічний період 20—30-х років. Авторам у цілому вдалося показати соціально-економічну і політичну історію українського народу тих років у нерозривній єдності і динаміці. Новий концептуальний підхід до висвітлення подій дав авторам можливість відійти від стереотипів, зокрема, показати причини згортання нової економічної політики на Україні, так званий «сталінський стрибок» у соціалізм в роки перших п'ятирічок, так само як і трудовий ентузіазм народів України, коли, незважаючи на прояви культу особи, який дедалі набирив сили, на утвердження тоталітаризму й зміцнення позицій командно-адміністративної системи, все ж було зроблено головне: закладено фундамент економічної могутності республіки, що послужило одним з вирішальних факторів у розгромі фашизму в роки Великої Вітчизняної війни.

Особливо вдалим вийшов § 21 — «Колективізація сільського господарства». У ньому автор показав характерні особливості цього процесу на Україні і підвів учнів до висновку про те, що суцільна колективізація була задумана як комунізація, тобто створення господарств з максимальним рівнем усуспільнення. Така політика наштовхнулася

на опір з боку селянських мас. Цей важливий момент учні зрозуміли б набагато краще, якби автор у документальному додатку чи в ході викладу матеріалу навів текст директиви Колгоспцентру СРСР від 10 грудня 1929 р. про необхідність провести колективізацію (усуспільнення) худоби і кормів. Селяни почали різати худобу. Тому поголів'я великої рогатої худоби у лютому — березні 1930 р. скоротилося на 14,6 млн., свиней — на одну третину і т. д. Це послужило, як відомо, однією з головних причин голодомору 1932—1933 рр. Автор цілком конкретно називає основних винуватців самого голоду. «Не підлягає сумніву, — сказано, зокрема, в підручнику, — що до загибелі мільйонів селян призвело холоднокривне рішення Сталіна вилучити в українських селян всі їстівні припаси, а потім оповити голодуючих завісою мовчання, заборонити будь-яку допомогу їм з боку міжнародної або радянської громадськості». Тут автор виявився на рівні сучасних вимог до історичної науки і, зображуючи таке надзвичайне складне питання, повністю відійшов від старих схем, чого не скажеш, наприклад, про авторів фундаментального документального збірника «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (К., 1990). Широко розрекламований, він, однак, відповіді на те, як сприймали це страшне лихо прості селяни і що було причиною їхньої трагедії, не дає. Більше того, у читачів може скластися враження, що головними організаторами і винуватцями голодомору 1932—1933 рр. були тодішні партійні й державні керівники республіки. Не применшуючи вину С. В. Косіора, П. П. Постишева, Г. І. Петровського та інших керівників УСРР, слід було сказати про головних його винуватців, а особливо — Сталіна, Молотова, Кагановича та деяких інших.

До речі, авторам відповідного параграфа підручника, який за своєю науковою правдивістю виявився на досить високому рівні, можна було б для ще кращого усвідомлення причин трагедії навести хоча б кілька рядків з постанови ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», написаної особисто Сталіним. Як відомо, вона призвела до репресій стосовно жінок, і особливо дітей, в тому числі й учнів шкіл, які, щоб хоч якось врятувати себе і своїх близьких, вночі або рано-вранці намагалися винести з поля по кілька колосків. Фрагмент з цієї постанови пояснив би сучасникам справжні причини голодомору на Україні у 1932—1933 рр. Наштовхує на певні роздуми і статистика, яка наводиться в підручнику. Правда, слід зазначити, що той же автор (С. В. Кульчицький) у брошурі «1933: трагедія голоду» (К., 1989) дійшов висновку, що демографічні втрати і від голоду й від репресій (маються на увазі й примусово виселені з України) на початок 1933 р. становили 3531 тис. чол. В підручнику подається інша цифра — 5 млн. чол. (враховуються й демографічні втрати від зниження народжуваності внаслідок голоду). Прямі ж втрати населення України від голоду 1932 р. становлять близько 150 тис., а 1933 р. — 3—3,5 млн. чол. Однак і ці дані, на наш погляд, не можуть вважатися остаточними, хоча б тому, що до грудня 1932 р. облік померлих не вівся, а з 1 грудня 1932 р. по 15 квітня 1933 р. на Україні загинуло 2420100 чол. (трапилося понад 2000 випадків людоїдства). Після 15 квітня 1933 р. реєстрацію померлих за наказом П. П. Постишева було припинено. А люди продовжували вмирати до серпня — вересня 1933 р. Отже, за час з 1 грудня 1932 р. по 1 серпня 1933 р., лише за приблизними підрахунками спеціалістів, від голоду померло ще щонайменше 4302400 чол. Справжніх же розмірів цієї трагедії ми, очевидно, ніколи не знатимемо, оскільки результати перепису населення, проведеного в 1937 р., було знищено. Все це треба знати сучасному учневі, щоб бути в всеозброєнні проти різного роду кон'юнктуриків, які беруться висвітлювати те, чого не знають.

У названих розділах ґрунтовно висвітлено й інші питання. Особливо вдало подано матеріал § 22, зокрема в тій його частині, де йдеться про здобутки і трагічні сторінки в царині літератури. Учні довідаються про М. Хвильового, М. Ялового, М. Ірчана, О. Влизька, Є. Плужника, М. Зерова та багатьох інших діячів культури й літератури, які у розквіті свого таланту стали жертвами репресій. Водночас у цьому розділі можна було б торкнутися питання про історичну науку, зокрема про тих її представників, які виступали проти школи М. С. Грушевського як тоді, так і в наші часи.

50 років тому почалася Велика Вітчизняна війна. Тому особливо важливо було по-новому висвітлити цю тему, яку подано в VII розділі. Його автор на належному науковому рівні з урахуванням найновіших досліджень виконав це завдання. Враховуючи специфіку викладання історії в середній школі, він змістив маловідомий матеріал і про трагічний початок Великої Вітчизняної війни, і про втрати, і про трагедію військовополонених. Проаналізовано втрати як на початку війни, так і в ході її корінного перелому та на завершальних етапах визволення українських земель від фашизму.

Висвітлюючи політику фашистського геноциду проти населення України, автор цілком слушно спиняється на трагедії Бабиного Яру. Враховуючи, що у Києві напередодні захоплення його ворогом було багато евакуйованого із західних областей населення, а також змішані шлюби, тільки протягом перших п'яти днів там було розстріляно близько 160 тис. євреїв, а також росіян, українців та представників інших національностей. Крім того, поблизу Бабиного Яру було розстріляно ще майже 30 тис. військовополонених Південно-Західного фронту (всього в полон потрапило, за даними різних джерел, 665 тис. солдатів і офіцерів цього фронту). Про все це треба писати, говорити, вивчати на уроках історії не тільки, щоб викрити фашизм та його прибічників, частина яких живе і досі, уникнувши покарання, а й тому, що ця трагедія протягом довгого часу була оповита покривом таємниці, домислів, фальсифікацій, неправди.

В цілому ж, розділ, присвячений Великій Вітчизняній війні, зроблено у названому підручнику на належному рівні. Хіба що слід було б більше уваги звернути на співробітництво українського народу з трудящими інших республік, тим більше, що воно було важливим фактором у здобутті Перемоги. Як відомо, і це повинні знати учні, національної ворожнечі, міжнаціональних конфліктів у роки війни не було, незважаючи на культ особи, командно-адміністративну систему, репресії, тяжке матеріальне становище як евакуйованих, так і місцевого населення. Всі народи об'єдналися для боротьби проти фашизму. Бажаючи б чи в документальному додатку до розділу, чи в запитаннях для учнів наголосити на необхідності вивчення форм такого співробітництва, особливо враховуючи сучасні міжнаціональні проблеми.

І за своєю структурою, і за фактичним матеріалом, і за методикою його викладу з урахуванням специфіки середньої школи позитивно можна оцінити і VIII—XI розділи підручника, де на належному науковому рівні на основі нових підходів висвітлено складні проблеми післявоєнного розвитку суспільства. Особливо цікавим і важливим для розуміння суперечностей у цьому процесі є § 30 VIII розділу, де автор вперше, як для підручника з історії, подає відомості про голод на Україні у 1946—1947 рр., під час якого було тільки зареєстровано понад 800 тис. випадків голодної смерті. Насправді ж ця цифра має бути набагато більшою. Говорячи про сільське господарство післявоєнних років, автор цілком слушно підкреслює, що ресурси колгоспів, обтяжених податками, були жалюгідними. До цього слід додати, і учням це буде важливо знати, що колгоспникам не вигідно було добре працювати, добиваючись високих врожаїв, оскільки все вирощене забирало за символічну плату. Не маючи прибутку з колгоспної праці,

селянин жив зі свого присадибного господарства, яке давало йому в післявоєнні роки 70% усього грошового доходу, більш як 80% м'яса, 90% картоплі. Робота ж у колгоспі забезпечувала 5% грошових доходів, на 35% — потребу у зернових, на 1% — м'ясі і салі, на 0,5% — у молочній продукції. Ці цифри, які яскраво свідчать про утиски з боку командно-адміністративної системи, не потребують коментарів. До цього слід додати і відірваність науки від потреб села. Адже тоді вирішальне слово мав «народний академік» Лисенко.

В єдиному плані зі структурою підручника подано й питання розвитку суспільства в другій половині 50-х — першій половині 60-х років. Особлива увага звертається на перетворення у суспільно-політичному житті України після смерті Сталіна, пошуки шляхів удосконалення партійного і державного керівництва, на причини невдач у проведенні реформ. Матеріал цей складний. Тим більшою є заслуга автора, який у доступній формі прагне розкрити учням характерні риси і особливості цього періоду на Україні.

Наростання кризових явищ у другій половині 60-х — першій половині 80-х років автор Х розділу висвітлює на фоні несприятливих тенденцій в економіці і соціальній сфері, аналізуючи причини цих явищ, наводячи при цьому переконливі приклади. Все те, що ми нині називаємо «роками застою», ним показано через призму сьогоденних проблем. Це особливо важливо з урахуванням необхідності виховання сучасного молодого покоління на правдивих, переконливих історичних фактах і явищах. У цьому зв'язку автору слід було б більше уваги звернути на аналіз політичних біографій тих людей, які довели країну до межі економічної катастрофи, щоб сучасна молодь знала їхнє справжнє обличчя. Хай коротко, фрагментарно, але переконливо, з конкретними прізвищами така історія, викладена в підручнику, була б надійною перепорою від повторення такого.

Останній розділ підручника XI «Складності перебудови (середина 80-х—початок 90-х років)» сприймається як органічне і логічне продовження попередніх розділів. Він написаний доступною переконливою мовою фактів і документів, які допомагають кращому засвоєнню матеріалу. Його автор враховує і ту обставину, що для сучасних учнів це не просто історія — вони самі є її учасниками, очевидцями подій, про які йдеться. У розділі об'єктивно показано суперечливий характер політичного і духовного життя в республіці, дано вдумливий аналіз різкого розмежування політичних сил на Україні.

Оцінюючи рецензовану працю позитивно, хочеться висловити, крім уже названих, ще кілька побажань і зауважень. Зокрема, слід було більше уваги звернути на такий добір фактичного матеріалу, який би активізував творче мислення учнів. Відчувається, що автори ще не досить глибоко вивчили проблеми сучасної школи, методiku викладання історії в ній. В посібнику недостатньо приділяється увага висвітленню питань культури, історії пам'яток, які були ліквідовані за Радянської влади. Можна було б більше сказати й про те, якою мірою торкнувся України голод 1921—1922 рр.

Ряд питань, які б зацікавили учнів, можна було висвітлити і шляхом звернення до вічно живої теми вшанування пам'яті тих, хто загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Хто, як не учні, допоможуть у пошуковій роботі по встановленню імен невідомих героїв. Адже понад 3 млн. солдатів і офіцерів пропали без вісті.

На сторінках посібника трапляються повтори й окремі помилки. Так, на с. 89 говориться, що окупанти розпустили Центральну Раду 28 жовтня 1918 року, хоч це сталося в ніч з 28 на 29 квітня того ж року.

Загалом рецензована праця, незважаючи на зазначені недоліки, заслуговує позитивної оцінки. Вона буде помітним явищем в сучасній історичній науці. Перша спроба дати учням сучасний підручник істо-

рії України заслуговує на схвалення. Сподіваємося, що доопрацьований належним чином підручник сприятиме ґрунтовній історичній освіті шкільної молоді.

Одержано 18.07.91

В. Ю. КОРОЛЬ (Київ),
Г. І. СУРГАЙ (Київ)

P. ŻARON

Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej.

Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.— 430 s.

П. ЖАРОНЬ.

Польське населення у Радянському Союзі під час другої світової війни.

Варшава: Держ. наук. вид-во, 1990.— 430 с.

Сьогодні прийшов час сказати всю правду про історію радянсько-польських відносин в минулому. Наші народи взаємно програли від того, що тривалий час їхні взаємини висвітлювалися тенденційно, неправдиво, а багато чого в них просто замовчувалося. Нині польський книжковий ринок переживає своєрідний бум на літературу, присвячену перебуванню поляків на «нелюдській землі» (так називається одна з найвідоміших книг-спогадів Ю. Чапського) — в СРСР у роки другої світової війни¹. Перші публікації на цю тему починають виходити і в нашій країні².

У рецензованій праці польського історика Петра Жароня робиться спроба дослідити становище і показати долю польського населення, яке опинилося під час війни на території СРСР, на тлі всіх колізій радянсько-польських політичних відносин у той час. При цьому автор широко використав дипломатичні документи, матеріали вітчизняних архівів, окремих осіб, мемуарну літературу, яка ніколи не переставала виходити на Заході. Без сумніву, майбутні радянські дослідники цієї тематики знайдуть багатющий матеріал про перебування польського населення в СРСР також і в наших архівах.

Автор передусім аналізує політику великих держав, фіналом якої стало 1 вересня 1939 року. Значну увагу приділяє він радянсько-німецькому пакту про ненапад і таємним протоколам до нього, підкреслює їх трагічні наслідки для Польщі та інших народів Східної Європи. Робиться висновок, що ці документи і вступ радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію, «коли ще діяли й зобов'язували Польщу та СРСР Ризький договір 1921 року і пакт про ненапад 1932 року, означав новий поділ Польщі».

Становлять інтерес наведені в дослідженні дані про національний склад населення східних воєводств Польщі, яке 29 листопада 1939 р. разом з численними біженцями з інших її районів Радянський уряд

¹ Див.: *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939—1945: Przegląd piśmiennictwa.*— Warszawa, 1989. До речі, це видання подає короткі анотації більш як на 200 позицій.

² Парсаданова В. С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история.— 1989.— № 2.— С. 26—45.